

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٣٨٧ / ٤ / ٢٥

١٠٥٢٤٠

دانشگاه قم

دانشکده الهیات

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

عنوان:

تاریخ گذاری سوره های مکی

استاد راهنما:

دکتر محمد تقی دیاری بیدگلی

استاد مشاور:

دکتر محمد جواد نجفی

نگارنده:

محمد رضا حیدری

کتابخانه اساتید بزرگ قم
موسسه تخصصی قرآن

۱۳۸۷ / ۲ / ۲۵

زمستان ۱۳۸۵

۱۰۵۲۳

چکیده :

تاریخ گذاری سوره های مکی یعنی معین کردن سال نزول این سوره ها . حقیقت آن است که این موضوع یک مبحث کاملاً جدیدی است که مطرح شده است . یعنی در کتب گذشتگان سخنی از تعیین زمان نزول به میان نیامده است . بلکه فقط به مکی یا مدنی بودن سوره ها اشاره شده است . در این پایان نامه سعی شده است تا با توجه به قرائن و شواهد الفاظ آیات و تاریخ اسلام و تفاسیر موجود و روایات ترتیب نزول تاریخ گذاری دقیق نیمی از سوره های مکی انجام شود .

کلید واژه ها : تاریخ گذاری ، سوره های مکی .

فهرست

صفحه	عنوان
۱	۱- مقدمه
۵	۲- پیشینه ی تاریخ گذاری قرآن
	۳- تاریخ گذاری نیمی از سوره های مکی
۶	۳-۱- علق
۹	۳-۲- قلم
۱۱	۳-۳- مزمل
۱۳	۳-۴- مدثر
۱۵	۳-۵- تبت
۱۶	۳-۶- التکویر
۱۸	۳-۷- اعلی
۲۰	۳-۸- لیل
۲۴	۳-۹- فجر
۲۵	۳-۱۰- ضحی
۲۷	۳-۱۱- شرح
۲۹	۳-۱۲- عصر
۳۰	۳-۱۳- عادیات
۳۴	۳-۱۴- کوثر
۳۶	۳-۱۵- تکاثر

۳۸	۱۶-۳-ماعون
۴۰	۱۷-۳-کافرون
۴۲	۱۸-۳-فیل
۴۳	۱۹-۳ و ۲۰-۳-فلق و ناس
۴۵	۲۱-۳-اخلاص
۴۷	۲۲-۳-نجم
۴۸	۲۳-۳-عبس
۵۱	۲۴-۳-قدر
۵۳	۲۵-۳-شمس
۵۴	۲۶-۳-بروج
۵۶	۲۷-۳-تین
۵۸	۲۸-۳-قریش
۶۰	۲۹-۳-قارعه
۶۱	۳۰-۳-قیامه
۶۳	۳۱-۳-همزه
۶۵	۳۲-۳-مرسلات
۶۷	۳۳-۳-ق
۶۹	۳۴-۳-بلد
۷۱	۳۵-۳-طارق
۷۲	۳۶-۳-قمر

٧٤	٣-٣٧-ص
٧٧	٣-٣٨-اعراف
٨٠	٣-٣٩-جن
٨٢	٣-٤٠-يس
٨٤	٣-٤١-فرقان
٨٥	٣-٤٢-فاطر
٨٦	٣-٤٣-مريم
٨٩	٣-٤٤-طه
٩٢	٣-٤٥-واقعه
٩٣	٣-٤٦-شعراء
٩٤	٣-٤٧-نمل
٩٥	٣-٤٨-قصص
٩٦	٣-٤٩-بنی اسرائیل
٩٧	٣-٥٠-یونس
٩٨	٣-٥١-هود
٩٩	٣-٥٢-یوسف
١٠٠	٣-٥٣-حجر
١٠٢	٣-٥٤-انعام
١٠٤	٣-٥٥-صافات
١٠٥	٣-٥٦-لقمان

١٠٦	٥٧-٣- سبا
١٠٧	٥٨-٣- زمر
١٠٨	٥٩-٣- سور حواميم
١١٠	٦٠-٣- ذاريات
١١١	٦١-٣- غاشيه
١١٢	٦٢-٣- كهف
١١٤	٦٣-٣- نحل
١١٥	٦٤-٣- نوح
١١٦	٦٥-٣- ابراهيم
١١٧	٦٦-٣- انبياء
١١٩	٦٧-٣- مومنون
١٢٠	٦٨-٣- سجده
١٢١	٦٩-٣- طور
١٢٢	٧٠-٣- الملك
١٢٣	٧١-٣- الحاقه
١٢٤	٧٢-٣- معارج
١٢٦	٧٣-٣- نباء
١٢٧	٧٤-٣- نازعات
١٢٨	٧٥-٣- انفطار و انشقاق
١٢٩	٧٦-٣- روم

۳-۷۷- عنكبوت

۱۳۱

۴- تاریخ گذاری جدولی سوره های مکی

۱۳۴

۵- فهرست منابع

۱۳۶

مقدمه

موضوع پایان نامه‌ی حاضر، تاریخ گذاری سوره های مکی است و همانطور که می دانیم

تعداد سوره های مکی به هشتاد و پنج سوره معروف است.^۱

تاریخ گذاری در واقع ترجمه ی واژه ی لاتینی « chronology » است. یعنی دانش تعیین تاریخ رویدادهای تاریخی و به یک تعبیر جامع تر: « تاریخ گذاری یا کرونولوژی قرآن عبارت از این است که به کمک روایات مختلف مکی و مدنی، اسباب نزول، ترتیب نزول، ناسخ و منسوخ و تاریخ پیامبر اسلام (ص) و بهره گیری از تلویحات یا تصریحاتی که در قرآن راجع به رویدادهای زمان مند تاریخ رسالت آن حضرت نظیر شروع دعوت علنی، شکست روم، جنگ بدر و جنگ تبوک وجود دارد، زمان و ترتیب تاریخی هر یک از واحدهای نزول قرآن - اعم از یک سوره ی تمام یا بخشی از یک سوره - شناسایی و معین گردد».^۲

آیات و سوره های قرآن کریم بر خلاف تورات و انجیل دفعی و مکتوب نازل نشده، بلکه بنا به نیازها، مقتضیات و موقعیت های گوناگون وحی شده اند تا دین مقبول اسلام شکل تکاملی خود را بگیرد و نیز تا تنهاترین کتاب هدایت مصون از تحریف حادث شود.

به طور طبیعی برای افرادی این سؤال مطرح می شود که فایده ی این کار پر مشقت و طاقت فرسا چیست؟ جواب آن روشن و در عین حال عمیق و گسترده است. می گوییم پی بردن به ترتیب نزول آیه ها و سوره ها در شناخت تاریخ حضرت رسول (ص) و سیره ی عملی آن بزرگوار، در فهم استدلال های فقهی و استنباط احکام شرعی، براهین کلامی، بسیاری از موضوعات علوم قرآنی و نیز انجام باید ها و نباید های معاشرت فردی و اجتماعی تأثیری اساسی و سرنوشت ساز دارد و نیز وظیفه یک حکومت نبوی را در مقاطع مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، عقیدتی و تربیتی نشان می دهد.

^۱ - محمد بن اسحاق ابن ندیم؛ الفهرست، قاهره، الاستقامه، بی تا، ص ۵۴.

^۲ - جعفر نکونام؛ درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن، قم، نشر هستی نما، ۱۳۸۰ هـ. ش، ص ۲.

این تاریخ گذاری احتیاج به مبانی و اصولی عقلانی و منطقی دارد. شرح ساده و اجمالی منبع این اصول به این صورت است که : محمد فرزند عبدالله برای خلوت با پروردگار خود عادت داشت به غار حراء برود. زمانی که عمر مبارک وی به چهل سال می رسد، امین وحی همراه با اولین آیات قرآنی بر آن حضرت نازل شده و سوره‌ی مبارکه‌ی علق را بر او تعلیم می دهد. امین مکه به مقام رسالت وحی مبعوث می شود. رسول الهی که شدت جهل و هواپرستی و دنیاپرستی مردم جامعه اش را می شناخت به مدت سه سال از اعلان عمومی مأموریت خطیر خویش خودداری نمود، به صورت پنهانی و شناسایی افراد مستعد کار خود را آغاز کرد. البته با ملاحظه کردن اعتقادات مکیان، غیر مستقیم به آنها فهماند که از طرف خدا به مقام رسالت رسیده و مأمور است تا همه را وارد دین جدیدی بکند و این ابتدای راه پیامبر اعظم و خاتم النبیین (ص) می باشد.

و بیان معمولی کیفیت نزول قرآن مجید با مدد درایت عقلی و روایت نقلی به این نحو است که : ما باید قبول کنیم هر سوره ای به طور زنجیر وار و پیوسته آیاتش نازل می شده است و این گونه نبوده است که تعدادی از آیات یک سوره در مکه نازل شود مدت زمان درازی بگذرد و بعد در مدینه باقیمانده ی آیاتش نازل شود. به دلیل اینکه سخنانی از صحابی وجود دارد که می گوید: « پیامبر خدا جدا شدن سوره ای از سوره ی دیگر را نمی شناخت تا اینکه بسم الله الرحمن الرحیم بر او نازل می گشت».^۱

علاوه بر آن اگر ما بپذیریم هر گاه آیاتی نازل می شد رسول اکرم (ص) تعیین می فرمودند که در کدامین سوره و در ادامه ی چه آیاتی قرار داده شوند، این نتایج را به دنبال دارد : پیامبر و هیچ صحابی دیگر تا آخر عمر شریف رسول (ص) نمی توانسته یقین کند که یک سوره ی کامل را حفظ است. چون امکان اضافه شدن آیاتی به آن همواره وجود داشته است. یا اگر

^۱ - حسن زاده آملی؛ قرآن هرگز تحریف نشده است، ص ۳۵، انتشارات قیام، ۱۳۷۱ هـ. ق ..

بعضی از صحابه بعد از حفظ کردن تعدادی از سوره ها برای تبلیغ به نقاط دیگر می رفتند و یا شخصی سوره ای را از پیامبر یاد می گرفت و به قبیله ی خود باز می گشت و دیگر پیامبر را نمی دید، اطمینان نمی یافت که آیا این سوره به همین شکل باقی مانده یا کاملتر گردیده است و بسیاری دیگر از این دست سئوالات که هر کدام می توانند نسبت به سالم ماندن قرآن از تحریف و انسجام آن، خلل و ضربه های کاری وارد سازند.

پس عقل و منطق حکم می کند که هر سوره را به فرض مثال، تشبیه به یک سخنرانی بکنیم که توسط رهبر یک انقلاب با توجه به شرایط و رویدادهای حساس زمانه ایراد می گردد. سوره ها هم با توجه به حوادث صدر اسلام یا نیاز هدایتی مردم و یا سئوالات مطرح شده توسط مخاطبین پیامبر (ص) وحی می شدند و نازل شدن هر بسم الله الرحمن الرحیم هم نشان پایان یافتن سوره قبل و آغاز سوره جدید بود. البته هدف پایان نامه، تبیین مبانی تاریخ گذاری نیست ولی به جهت ورود به بحث ناچار شدیم اشاره ای سطحی به آن بکنیم و برای آشنایی بیشتر و تخصصی تر و علمی تر می توانید به کتاب درآمیدی بر تاریخ گذاری قرآن کریم نوشته دکتر جعفر نکونام رجوع نمائید.

بعد از ذکر این مطالب لازم به توضیح است که در تعیین تاریخی زمان نزول نیمی از سوره های مکی برخی از رویدادهای معروف و حساس به عنوان اساس و کلید راه گشا، مبنا قرار گرفته اند که تقریباً می توان گفت بدون لحاظ آنها، تاریخ گذاری سوره ها بسیار دشوار و یا حتی غیر ممکن می شود. آنها عبارتند از:

۱. پیامبر گرامی اسلام (ص) بعد از سه سال از بعثت به رسالت، اقدام به دعوت علنی می کند.^۱ این بدان معنا است که تا قبل از این سه سال سوره هایی که در آنها با کفار انذار یا احتجاج صورت می گیرد نمی توانند نازل شوند. زیرا رسول (ص) مشغول دعوت مخفیانه است.

^۱ - یعقوبی؛ تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۷۴ بیروت، دارالتکر، بی تا.

۲. با اینکه سال وقوع معراج رسول اکرم (ص) مورد اختلاف نویسندگان سیره و احادیث مسلمان است ولی بر اساس تحقیق آقای جعفر مرتضی عاملی سال سوم بعثت در نظر گرفته می شود.^۱

۳. سال هجرت مسلمین به حبشه سال پنجم بعد از مبعث بوده است و این سخن بدان معنی است که تمامی سوره های قبل از سوره ی مریم در پنج سال اول بعثت نازل شده اند چون مورخان نوشته اند جعفر بن ابی طالب (ع) در برابر سؤال نجاشی که از وی خواست تا آیاتی از قرآن را قرائت کند « قسمتی از آغاز سوره ی کهیصص را قرائت کردند».^۲

۴. با این مقدمه مختصر و کلی وارد موضوع تحقیق یعنی تاریخ گذاری سوره ها می شویم. ولی قبل از آن بر خود فرض می دانم که از اساتید بزرگوار خویش آقایان اعرابی، نجفی، مودب، ناصح، نکونام و به ویژه استاد راهنمای بسیار عزیزم آقای دکتر دیاری که رهنمودهای وافعی و شافی ایشان مرا در نگارش این پایان نامه یاری می کرد سپاسگزاری کنم و به طور یقین همیشه، یاد آنها باعث دلتنگی و تجدید خاطرات دل نشین کسب علم و دانش خواهد بود.

^۱ - جعفر مرتضی عاملی؛ الصحیح من سیره النبی الاعظم، ج ۲-۱، ص ۲۷۱، قم، بی تا، ۱۴۰۳ هـ.ق.

^۲ - ابن هشام؛ سیره النبویه، ص ۲۰۸، تهران، انتشارات کتابفروشی اسلامی، بی تا.

«پیشینه ی تاریخ گذاری قرآن»

این پیشینه به همان زمان صدر اسلام بر می گردد، زیرا احادیث ترتیب نزول، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ، مکی و مدنی بودن سوره ها هر یک به نحوی با تعیین زمان و ترتیب تاریخی آیات و سور قرآن ارتباط می یابد. مخصوصاً با مد نظر قرار دادن مصحف امام علی (ع) که مطابق اخبار گزارش شده، به ترتیب نزول مرتب بوده است. از همان صدر اسلام که سؤالات قرآنی و حدیثی در میان مسلمانان شکل گرفت مقدم بودن زمان آیات از جهت نزول به صورت مستقیم و غیر مستقیم مطرح بوده است و از زمانی که دستور حکومتی در ثبت وقایع و آثار نبی اکرم (ص) از بین رفت و مسلمانان به سوی ضبط و تحریر روایات حرکت کردند، این بحث از مباحث مورد توجه آنان بوده است.

از هنگامی که قرآن مجید نازل می شد و پیامبر (ص) دستور به کتابت آنها می فرمودند تا قرن سیزدهم هجری قمری، تنها کاری که درباره ی تاریخ گذاری آیات و سور قرآن صورت پذیرفته، این بوده که محدثان و مورخان و مفسران مسلمان روایات مختلف ترتیب نزول، اسباب نزول، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ و سیره ی پیامبر اسلام را در آثار خاص خود و یا آثاری عمومی نظیر تاریخ، تفسیر و علوم قرآنی و حدیثی آورده اند. گاهی نیز به طور پراکنده و کاملاً ابتدایی و مختصر برخی از آنها را نقد نموده اند. از اواسط قرن چهاردهم ه ق، علمای اسلامی بر آن شدند که این مباحث را با شکل متمرکز و به ترتیب تاریخی مورد بحث و بررسی قرار دهند. به نظر می رسد کار متأخرین با چاپ مصحفی در مصر به سال ۱۳۷۷ ه ق آغاز شد که در آن در صدر هر سوره، ترتیب نزول آن و مکی و مدنی بودن آیات آن ذکر گردیده بود.^۱ سپس آثاری مانند بیان المعانی علی حسب ترتیب النزول به سال ۱۳۵۵ ق توسط عبدالقادر عانی،^۲ التفسیر الحدیث علی حسب ترتیب نزول به سال ۱۳۵۳ ق، سیره الرسول صور مقتبسه من القرآن الکریم هر دو از عزه دروژه، پیامبری و انقلاب نوشته ی جلال الدین فارسی^۳ و سیر تحول قرآن^۴

۱ - رامیار؛ تاریخ قرآن، ص ۶۶۲، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲ ه ش . ج

۲ - عانی؛ بیان المعانی علی حسب ترتیب النزول، دمشق، مطبقة الشرقی، ۱۳۸۲ ه ش .

۳ - جلال الدین فارسی؛ پیامبری و انقلاب، انتشارات امید، بی تا.

۴ - مهدی بازگان؛ سیر تحول قرآن، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲ ه ش .

به سال ۱۳۵۵ توسط مهدی بازرگان به رشته ی تحریر درآمدند. ولی واقع مطلب این است که بیشتر آنها به معنای واقعی به تاریخ گذاری سوره ها نپرداخته اند. به عنوان مثال وقتی کتاب التفسیر الحدیث علی حسب ترتیب نزول مطالعه می شود می بینیم فقط بر اساس روایت ترتیب نزول، سوره ها تفسیر گردیده اند و جوابی درباره زمان نازل یافتن سوره ها داده نشده است و یا در کتاب سیر تحول قرآن، بازرگان بر اساس یک فرمول سلیقه ای شخصی و به دور از وجهت علمی و پژوهشی، نتیجه گیریهای پر اشتباهی را مرتکب شده است.

درباره ی تحقیقات غیر مسلمانان در این زمینه باید گفت خاورشناسان نیز از اواسط قرن ۱۳ هـ / ۱۹ م به این موضوع پرداخته اند. از میان آنان دانشمندانی مانند مویر^۱، اسپنگر^۲، ویل^۳، شوالی^۴، نولدکه^۵، رودولف^۶، درنبورگ^۷، گریم^۸، هرشفلد^۹، بل^{۱۰} و بلاشر^{۱۱} را می توان نام برد. روش کار این خاورشناسان چنین است که تقریباً به روایات ترتیب نزول اهمیت نمی دهند ولی تا حد زیادی به روایات اسباب نزول و مکی و مدنی بودن به ویژه روایات سیره تکیه می کنند و بیشتر از روایات به آهنگ و سبک سوره های قرآن توجه داشته اند. به همین علت نباید به کتب آنها هیچ اعتنایی کرد. زیرا در تاریخ گذاری سوره ها در این تحقیق خواهیم دید آهنگ و سبک سوره ها نمی تواند معیار مطمئنی برای تاریخ گذاری واقع شود. البته برای آگاهی بیشتر از تحقیقات آنها می توانید به کتب در آستانه ی قرآن^{۱۲}، مباحث فی علوم القرآن^{۱۳} و ... مراجعه کنید.

1- Muir.

2- Sprenger

3- Weil

4- Schwally

5- Noldeke

6- Rodwell

7- Drenbeurg

8- Grimme

9- Hirschfeld

10- Bell

11- Blachere

¹² - رژی بلاشر؛ در آستانه ی قرآن، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ هـ ش.

¹³ - صبحی صالح؛ مباحث فی علوم القرآن، بیروت، دار العلم الملايين، ۱۴۰۸ هـ ق.

« العلق »

چه لحظه ی مبارک و بی همتایی است زمان آغاز نزول کلام الله مجید بر آخرین کلیم الله. کلامی که جامع پیام همه ی کتاب های پیامبران پیشین است برگزیده ترین پیامبر اعظم (ص) و حاوی احکام محکم تا هنگام حکم حاکم مطلق برای مجکومین و چه شروع با معنا و زیبایی است؛

﴿ إقرا باسم ربك الذي خلق ﴾

در مورد اولین آیات نازل شده بر رسول اکرم (ص) سه نظریه وجود دارد: ۱- پنج آیه اول سوره ی علق.^۱

۲- سوره ی مدثر.^۲ ۳- سوره ی حمد.^۳

درباره ی سوره مدثر باید گفت مضمون آیات اول آن با موقعیت حضرت رسول (ص) در غار حراء نمی تواند متناسب باشد. به عبارت دیگر زبینه نیست آغاز وحی قرآنی با آن محتوا صورت بگیرد. ضمن اینکه این عقیده مشهور میان مفسران نیست بلکه عده ی قلیلی آن را گفته اند.

درباره ی سوره حمد نیز باید گفت بعید نیست اولین سوره ی نازل شده باشد به جهت آیه ی ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ﴾^۴، زیرا سبعاً من المثنانی را مقدم بر قرآن عظیم فرمود و نیز به اعتبار نام های دیگر سوره ی حمد از قبیل «ام القرآن، فاتحه الكتاب و...»^۵ و نیز به اعتبار بعضی از اقوال مفسرین از جمله زمخشری. با ملاحظه ی این

^۱ - مجلسی؛ بحار الانوار، ج ۱۸، ص ۲۰۶، - کلینی؛ اصول کافی، ج ۲، ص ۶۲۸ - شیخ صدوق؛ عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۶ - بخاری؛ صحیح بخاری، ج ۱، ص ۳.

^۲ - زرکشی؛ البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۰۶، - احمد بن حنبل؛ مسند احمد، ج ۳، ص ۳۰۶.

^۳ - زمخشری؛ الکشاف، ج ۴، ص ۷۷۵.

^۴ - حجر؛ ۸۷.

^۵ - جوادی آملی؛ تسنیم، ج ۱، ص ۲۵۹، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۴ هـ ش.

مستندات اینکه سوره ی حمد نخستین سوره ی نازل یافته باشد خالی از وجه نیست. ولی به هر حال به علت کثرت و تواتر روایات که سوره ی علق را نخستین سوره ی نازل شده قلمداد می کند و به جهت عقیده ی قریب به اتفاق مسلمین و مفسرین، سوره ی علق عنوان اولین وحی قرآنی را به خود اختصاص داده است. بنابراین سال نزول این سوره ی مبارکه سال اول بعثت می باشد.

« القلم »

در اینکه سوره ی القلم مکی است، شکی نیست و همه ی مفسرین آن را مکی شمرده اند و علامه طباطبایی (ره) می فرماید: « سیاق همه ی آیات این سوره سیاق آیات مکی است»^۱.
مضمون سوره شامل دفاع از رسالت و مقام والای رسول اکرم (ص) است در برابر تهمت‌هایی که کفار مکه به آن حضرت زده بودند. بشارتی هم به مسلمین می دهد. اگر چه محتوای بیشتر آیات در توبیخ و تهدید تکذیب گران و انذار به عذاب های دردناک اخروی است.
وقتی به روایات و اقوال تفسیری در کتب مفسرین رجوع می کنیم، حکایتی دال بر مشخص نمودن زمان نزول سوره نمی یابیم. تنها با تدبر و تعمق در مضمون آیات است که قرائن و شواهدی بر تخمین زمان وحی آن می یابیم که عبارتند از:

۱- سوره ی مبارکه مربوط به بعد از اعلان دعوت علنی است به علت اینکه از آیه ی سی و ششم تا سی و نهم، مکذبین مخاطب قرار گرفته اند و حال آنکه اگر سوره مربوط به قبل از دعوت علنی بود پیامبر اکرم (ص) نمی توانست آن آیات را در جواب مکذبین قرائت نماید. بنابراین سوره بعد از زمان دعوت مخفی نازل شده است.

۲- در سوره ی علق آمده است: ﴿الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ﴾ و این سوره با ﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾ آغاز می شود. می بینیم که در سوره ی علق می فرماید: « با قلم تعلیم دادیم» و در این سوره همین قلم و آنچه که با آن می نویسند قسم می خورد. پس امکان این که سوره ی قلم بعد از علق نازل شده باشد قوت پیدا می کند.

۳- در روایت آمده است: اولین سوره ای که در مکه نازل شده است، سوره ی فاتحه، سپس

﴿إِذَا بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ و آن گاه سوره ی ﴿ن وَالْقَلَمِ﴾^۲.

^۱ - محمدحسین طباطبایی؛ تفسیر المیزان، ج ۱۹، ص ۶۱۵، ترجمه موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی، بی تا.

^۲ - عقیل بن حسن طبرسی؛ مجمع البیان، ترجمه علی کرمی، تهران انتشارات فراهانی، ۱۳۸۰ هـ ش.

این سه دلیل متقن و خدشه ناپذیر ما را راهنمایی می کند بر اینکه سوره ی مبارک قلم به سال سوم بعثت نازل شده است.

علاوه بر این، با کمک محتوای آیات سوره می توانیم گوشه ای از اوضاع اوایل بعثت را نیز چنین تصور کنیم که کافران می دانستند محمد ادعای دین و روش جدید برای مردم دارد ولی به صراحت و علنی نمایان نمی سازد و به خاطر همین عدم صراحت و دعوت آشکار از عقاید خطرآفرین وی در مورد بت پرستی و بت پرستان آگاه نبودند و آنها هم احساس خطر جدی از ناحیه وی نمی کردند. ولی به هر حال شخصیت ممتاز و موقعیت احترام آمیز حضرت رسول (ص) باعث شده بود تا با وی به شکل مسالمت آمیز و دادن امتیازات ویژه رایزنی بکنند. دلیل این مطالب علاوه بر تاریخ سیره از آیه ی ﴿وَدَّوْا لَوْ تَدَّهِنُ فَيُدْهِنُونَ﴾^۱ استنتاج می شود.

جواب یک سؤال احتمالی نیز بی فایده نیست و آن این که شاید کسی بگوید آیه ی پانزدهم این سوره می فرماید: ﴿إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾، پس همین نشان می دهد که باید سوره ها و آیات بیشتری قبل از این سوره نازل شده باشد نه فقط سوره ی علق. جواب این است که لفظ ﴿آیات﴾ فقط به معنای آیات قرآن منحصر نیست بلکه نقل داستان پیامبران و افراد گذشته و نکات عبرت آمیز آنها نیز از مصادیق آیات است. زیرا در سوره ی مبارکه بقره بعد از بیان سرگذشت طالوت و جالوت می فرماید: ﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾^۲.

^۱ - قلم؛ ۹

^۲ - بقره، ۲۵۲.

«المزمل»

هیچ یک از مفسرین در مکی بودن این سوره شک نکرده است. این سوره رسول خدا (ص) و مؤمنین را به خواندن نماز شب امر می کند و به پیامبر سفارش می کند در برابر سخنان دشمنان صبر پیشه کند و تهدیدی هم به کفار به خاطر تکذیب رسالت رسول خدا می کند. در این سوره مانند اکثر سوره های مکی، قرینه یا حکایتی که اشاره به رخداد زمان مندی کند تا بوسیلهی آن بتوانیم پی به زمان نزولش ببریم وجود ندارد و مفسرین به تفسیر لغوی یا نحوی یا حدیثی بسنده کرده اند.

دربارهی این سوره باید گفت نزد محققین علوم قرآنی از نخستین سوره های نازل شده است و از نخستین سوره هایی است که در اول بعثت واقع شده است.^۱ هیچ دلیلی هم بر این مدعا جز نقل قول روایی اقامه نشده است. ولی با کمی دقت در پیام آیات سؤالاتی پیش می آید که قدیمی بودن سوره را به چالش می کشاند، از جمله اینکه در این سوره امر به اقامه ی نماز شب گردیده است و این می تواند دلیلی بر این باشد که این سوره بعد از واجب شدن نمازهای یومیه و در نتیجه بعد از نازل شدن سوره های متعدد، فرود آمده است. زیرا غیر معقول است خداوند از همان ابتدا و دفعی، امر به نماز مستحبی و سنگین شب قبل از واجب نمودن نمازهای پنج گانه بکند. حتی این نماز شب به قدری ثقیل بوده است که خداوند در آیه ی آخر سوره در مورد آن تخفیف قائل می شود. پس عاقلانه این است که نماز شب بعد از انشاء نمازهای یومیه صورت گرفته باشد.

هر چند هیچ جواب مستدل و یا روایتی در این مورد ارائه نشده است. پس فقط به علت تبعیت از گفتهی علمای سلف ناگزیر هستیم به دلیل روایی، سوره ی مبارکه را از ابتدایی ترین سوره های نازله به شمار آوریم.

^۱ - طباطبایی؛ تفسیر المیزان، ج ۲۰، ص ۹۴.

در مورد زمان وحی سوره هم باید گفت به طور حتم بعد از دعوت علنی نازل شده، زیرا در آیه ی پانزدهم می فرماید: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا﴾، به عبارت دیگر کفار و مکذبین مخاطب آیه قرار گرفته اند و این خطاب قرار گرفتن نمی تواند متناسب با زمان دعوت سری باشد. پس با توجه به این نکته و نیز تکیه بر روایات ترتیب باید گفت سوره ی مبارکه مزمل بعد از سوره ی قلم و در سال سوم بعثت نازل شده است.